

Mag een Duitse moslima met hoofddoek les geven op een openbare school?

Harald Motzki – Radboud Universiteit Nijmegen

Het eerste gedeelte van het artikel zal gaan over een rechtszaak in Duitsland die in 2003 en 2004 veel stof heeft doen opwaaien. Hierbij stond de vraag centraal of een moslimse lerares met hoofddoek les mag geven op een openbare school. Ik zal vooral nagaan welke opvattingen over het dragen van een hoofddoek in het debat rond de rechtszaak naar voren kwamen en hoe ze de wetgeving beïnvloedden. Het tweede gedeelte van het artikel zal gaan over wat de hoofddoek voor moslims betekent. De conclusie zal zijn dat de betekenissen die *niet*-moslims aan de hoofddoek geven in strijd zijn met wat moslims daarover denken. Dat werpt de vraag op of wetten die de moslimse visie verwaarlozen niet in strijd zijn met de Duitse Grondwet en de Universele Verklaring van de Mensenrechten.

De hoofddoek voor het ‘Bundesverfassungsgericht’

In Europa hebben de christelijke kerken in de loop van de 20e eeuw continu leden verloren. Slechts weinig mensen leven nog bewust volgens kerkelijke waarden en normen. Dat is bij de moslims anders. Sinds de jaren zeventig van de 20e eeuw is bij veel moslims een herleving van het geloof vast te stellen. Deze herleving komt in het algemeen tot uitdrukking in een zorgvuldigere inachtneming van religieuze voorschriften, een terugkeer tot traditionele islamitische gedragspatronen en een groeiende algemene belangstelling voor de geschiedenis van de islam en voor de situatie van moslims in andere delen van de wereld. In het kader van deze herleving gingen moslimse vrouwen er ook toe over hoofddoeken en zogenaamde islamitische kleding te dragen.

In enkele islamitische landen heeft de toename van het dragen van een hoofddoek weliswaar tot discussies geleid, maar nauwelijks, Turkije uitgezonderd, tot maatregelen van de overheid om dit verschijnsel te beperken of te verbieden. Anders is de situatie in Europa waar overheidsinstellingen zich sinds de jaren 80 vooral met de vraag bezighielden of moslimse meisjes hoofddoekjes op school mochten dragen. Dit soort incidenten hebben over het algemeen veel publieke aandacht gekregen.

In de media heeft in Duitsland in 2003 en 2004 een uitgebreid debat over de hoofddoek plaatsgehad. Debat is eigenlijk een eufemisme want het was meer een eenzijdige mediacampagne tegen de hoofddoek. Aanleiding daarvoor was de klacht die een moslimse vrouw bij het 'Bundesverfassungsgericht' had ingediend tegen het besluit van de onderwijsinspectie van de deelstaat Baden-Württemberg haar niet als lerares Duits en Engels aan te stellen omdat zij tijdens het werk een hoofddoek wilde dragen. Het 'Bundesverfassungsgericht' heeft daar op 3 juni 2003 een uitspraak over gedaan en de voorafgaande oordelen van drie administratieve rechtbanken, het 'Bundesverwaltungsgericht' inbegrepen, ingetrokken. De rechtbank stelde vast dat de afwijzing van de lerares wegens de hoofddoek in tegenpraak is met twee grondrechten: 1) gelijkheid bij de toegang tot openbare ambten en 2) vrijheid van geloofsuitoefening (artikel 33, lid 2 en artikel 4, lid 1 en 2 van de Grondwet). Maar het hoogste gerecht maakte tegelijk duidelijk dat het de afwijzing van de lerares vooral had ingetrokken omdat er in de wetten van Baden-Württemberg geen duidelijke basis voor de afwijzing was. Het 'Bundesverfassungsgericht' stelde expliciet vast dat de wetgevers van de Duitse deelstaten, hun parlementen, de vrijheid hebben 'in het kader van de bepalingen van de grondwet de toelaatbare maat van religieuze uitingen opnieuw te bepalen'. Het hoogste gerecht legt daarbij uit dat de wetgever de mogelijkheid heeft de relatie tussen staat en religie in het onderwijs aan maatschappelijke ontwikkelingen aan te passen. Als de wetgever het dragen van de hoofddoek verbiedt dan zou dat een toelaatbare beperking van het grondrecht op godsdienstvrijheid zijn die in overeenstemming is met artikel 9 van de Europese Conventie van de Rechten van de Mens.

Ik wil niet op de juridische details van de uitspraak ingaan. Mijn invalshoek is een andere. Het is mij opgevallen dat de uitspraak en vooral de nieuwe wetgeving die daaruit voortkwam sterk werd beïnvloed door het openbare debat dat voorafgaand aan de uitspraak en daarna heeft plaatsgevonden. In dit debat ging het om de vraag wat de hoofddoek symboliseert. De volgende betekenissen werden in krantenartikelen en kamerdebatten het meest genoemd:

1. de hoofddoek staat voor een beeld van de mens dat met de menselijke waardigheid en de gelijkheid van man en vrouw niet te verenigen is. De hoofddoek is dus een teken van onderdrukking, degradatie en onvrijheid van de vrouw en strijdig met de algemene rechten van de mens.

2. de hoofddoek is geen religieus maar een politiek symbool dat staat voor islamitisch fundamentalisme, het idee van een Godsstaat, de afkeer van de westerse beschaving en van democratische waarden. De hoofddoek is dus strijdig met het liberaal-democratische staatsbestel en dwarsboomt de integratie van moslims in de westerse maatschappij.
3. de hoofddoek staat voor intolerantie tegenover andere godsdiensten, voor agressieve missie voor de islam en is niet te verenigen met het joods-christelijke erfgoed en de verlichting.

Deze betekenissen van de hoofddoek zijn ook in een recente wetswijziging van de deelstaat Baden-Württemberg terecht gekomen. Zoals al gezegd heeft het 'Bundesverfassungsgericht', de mogelijkheid gesuggereerd dat de wetgever de hoofddoek kan verbieden. Dat heeft ertoe geleid dat de minister van Onderwijs van Baden-Württemberg, dr. Annette Schavan, een voorstel tot wijziging van de onderwijswet in de 'Landtag', het parlement, heeft ingebracht. Die wetswijziging is sinds april 2004 van kracht. Volgens deze wet mogen 'leerkrachten aan openbare scholen geen politieke, religieuze of levensbeschouwelijke uitspraken doen die de neutraliteit van de overheid tegenover leerlingen en ouders of de schoolvrede in gevaar brengen of verstoren'. 'In het bijzonder is een *uiterlijk gedrag* niet aanvaardbaar waardoor leerlingen of ouders de indruk *kunnen* krijgen dat de leerkracht optreedt tegen de menselijke waardigheid, de gelijkheid van de mensen volgens artikel 3 van de Grondwet, tegen het grondrecht op vrijheid en tegen het democratische staatsbestel.' Dat was precies de teneur van het openbare debat. Het uiterlijke vertoon van christelijke en westerse culturele waarden en tradities daarentegen is volgens deze wetswijziging uitdrukkelijk toegestaan en valt niet onder de voorgeschreven gedragscode. Dit betekent dat de hoofddoek van een moslimse vrouw in het onderwijs verboden, maar die van een christelijke non bijvoorbeeld toegestaan is.

Met de uitdrukking in het wetsartikel 'een uiterlijk gedrag waardoor leerlingen of ouders de indruk *kunnen* krijgen' heeft de uitvoerende macht elke vrijheid te bepalen welk uiterlijk gedrag verboden mag worden. De onderwijsinspectie hoeft slechts te beweren dat ouders zo'n indruk kunnen krijgen. Het is onbelangrijk of de leerkracht daadwerkelijk bij leerlingen of ouders de veronderstelde indruk wekt. De onderwijsinspectie krijgt door de wet geen alternatief aangereikt om mogelijke spanningen op een andere manier dan door een verbod van de hoofddoek te voorkomen. Verder is in dit wetsartikel en in het openbare debat opvallend dat de hoofddoek

slechts in verband gebracht wordt met opvattingen die *niet*-moslims daarover hebben. De vraag wat de hoofddoek voor moslims en vooral moslimse vrouwen betekent komt helemaal niet aan de orde. Niet-moslimse politici, ambtenaren en de media bepalen dus wat de betekenissen van islamitische symbolen en gedragswijzen zijn en of ze aanvaardbaar zijn of niet. Een bijzondere bekwaamheid om daarover te oordelen is blijkbaar niet vereist. Bovendien is het opmerkelijk dat in de veronderstelde opvattingen over de hoofddoek bezwaren naar voren komen die tegen de islam in het algemeen gericht zijn. Het gaat eigenlijk niet om de hoofddoek. Die fungeert slechts als een symbool voor een godsdienst waarvan verondersteld wordt dat hij aanleiding geeft tot schending van mensenrechten en dat hij niet verenigbaar is met een democratisch staatsbestel. Deze bezwaren zijn allemaal stereotypen waarmee de islam in het algemeen en zijn belijders als groep gestigmatiseerd worden zoals dat bijvoorbeeld ook bij het antisemitisme het geval is.

Het openbare debat en zijn neerslag in de wet van Baden-Württemberg is een vreemde en zorgwekkende ontwikkeling in een land dat in het recente verleden extreem intolerant tegenover een andere religieuze minderheid is opgetreden, een land dat zich nu als een goed functionerende democratie beschouwt waarin rechten van minderheden beschermd worden, een land waarin de meeste burgers overtuigd zijn dat zij in hoge mate tolerant zijn. Maar het blijkt slechts een tolerantie te zijn die zich tot het christendom en de westerse beschaving beperkt. Ik wil daarover echter niet uitwijden maar slechts een vraag aan de orde stellen die in het openbare debat over de hoofddoek nauwelijks aan bod is gekomen:

Wat betekent de hoofddoek voor *moslims*?

Het antwoord op deze vraag kan helpen de veronderstelling te beoordelen dat de hoofddoek a) in strijd is met algemene rechten van de mens en met het democratisch staatsbestel en b) dat het met de christelijke en westerse tradities niet te verenigen is.

Er zijn verschillende mogelijkheden om uit te vinden wat de hoofddoek voor moslims betekent. Men kan bijvoorbeeld moslimse vrouwen vragen, waarom ze een hoofddoek dragen, of men kan bronnen raadplegen waarin moslimse geleerden of leken hun mening daarover geven. Dit soort onderzoek bestaat al.¹ Daaruit wordt duidelijk dat moslims niet één betekenis

met de hoofddoek verbinden maar meerdere en dat niet iedere moslima of moslim dezelfde opvattingen daarover heeft. De verschillen hebben te maken met de diverse bronnen waarop moslims zich kunnen beroepen en hun keuze van de bronnen is weer afhankelijk van een aantal factoren waaronder het culturele milieu waarin ze zijn opgegroeid. Het is in dit kader niet mogelijk op de verschillende meningen in te gaan en hun historische wortels bloot te leggen. Ik wil hier slechts op één bron ingaan waarnaar moslims meestal in verband met de hoofddoek verwijzen: de koran.²

U zou misschien denken: dat is iets wat iedereen al weet. Heeft niet Jan Brugman in de RIMO bundel *Recht van de Islam* 8 van 1990 al geschreven dat hoofddoekjes in de koran niet voorkomen en dat bovendien de koran slechts één bron van het recht van de islam is waar men zich niet uitsluitend toe mag beperken? Dat is allemaal juist maar er zijn twee redenen waarom het toch nodig is nog eens bij de koran stil te staan: Ten eerste is de koran door de eeuwen heen de enige onbetwiste bron voor islamitische denkbeelden, waarden en normen geweest waarop moslims altijd terug zijn gevallen. In de moderne tijd waarin het klassiek islamitisch recht slechts nog gedeeltelijk toegepast wordt en de islamitische traditie veel van zijn normatieve kracht verloren heeft, is de koran voor veel moslims het enige zekere houvast gebleven. De tweede reden om in verband met de hoofddoek de koran nog eens goed te bekijken is dat het tot nu toe slechts oppervlakkig gebeurd is. Om te weten te komen waar het idee van de hoofddoek vandaan komt en welke oorspronkelijke betekenis daar achter staat is het niet genoeg een of twee koranverzen te citeren. Deze verzen moeten in een grotere context geplaatst en geïnterpreteerd worden, en wel in de context van de normen en waarden waarmee in de koran de relaties tussen de seksen geregeld zijn. Ik heb dat in een apart onderzoek gedaan waarvan ik nu enkele resultaten samenvat.³

mit Kopftuch', in: R. Klein-Hessling/S. Nökel/K. Werner (uitg.), *Der neue Islam der Frauen. Weibliche Lebenspraxis in der globalisierten Moderne – Fallstudien aus Afrika, Asien und Europa*, Bielefeld 1999, 81-105; B. Pusch, 'Schleierhafter Protest? Zur Kopftuchdebatte in der Türkei', in: *ibid.*, 147-174, vooral 163-167. Menig islamitische internet *sites* geven de opvattingen van leken en geleerden daarover weer: b.v. islamauskunft.de/kleidung; enfal.de/kopftu; troid.org (Die Realität des Hidschaab – die Kleidung einer muslimischen Frau); muttaqun.com/niqab.

2 Zelfs in studies van islamitische geleerden over het onderwerp wordt meestal alleen op de koran gewezen en nauwelijks *hadiths* aangehaald. Zie bijvoorbeeld Ahmad Hajji al-Kurdî, *Ahkâm al-mar'a fi l-fiqh al-islâmî*, z.p. 1984, 116-128.

3 H. Motzki, 'Das Kopftuch – ein Symbol wofür?', in: *Religion–Staat–Gesellschaft* 5 (2004), 175-201.

1 Zie b.v. F. Gaspard/F. Khosrokhavar, *Le foulard et la République*, Parijs 1995, hoofdstuk 3; N. Venel, 'Französische Muslimas – Glaubensbiographien von Studentinnen

Het vers dat het meest verband houdt met de kwestie van de hoofddoek, is vers 59 van soera 33. Dit vers eist van de echtgenotes van de Profeet, zijn dochters en de vrouwen van de gelovigen in het algemeen, dat zij iets van hun gewaden over zich heen trekken. Met 'gewaden' heb ik het Arabische woord *jalâbîb*, ev. *jilbâb*, vertaald. Dat waren in de tijd van de Profeet grote mantelachtige capes die vrouwen aantrokken wanneer ze het huis verlieten. Over zich heen trekken kan slechts betekenen over het hoofd trekken, want deze mantels bedekten al bijna het hele lichaam en het kleed dat daaronder gedragen werd reikte ook al tot de voeten. Het vers eist dus het bedekken van het hoofd. Het lijkt me haarkloverij te zeggen dat hoofddoekjes in de koran niet voorkomen. Zeker is de *jilbâb* niet identiek met de veel kleinere hoofddoekjes die moslimse vrouwen nu dragen, maar de hoofddoek vervult dezelfde functie als de over het hoofd getrokken *jilbâb*. Volgens het koranvers zal het bedekken van het hoofd in de toekomst voorkomen dat de moslimse vrouwen lastig gevallen worden. Dit gegeven maakt samen met de vermelding van de mantels duidelijk dat het om de situatie buiten het huis gaat, want binnen je eigen huis word je in het algemeen niet lastig gevallen. Het ligt voor de hand aan te nemen dat de aanleiding voor het vers was dat moslimse vrouwen door mannen benaderd, dus seksueel lastig gevallen werden. Volgens het koranvers zou het bedekken van het hoofd dit soort incidenten kunnen voorkomen omdat de vrouwen daardoor beter *herkend* worden. Dat lijkt op het eerste gezicht een vreemde redenering want als een vrouw ook nog haar mantel over het hoofd trekt is ze als individu zelfs slechter te herkennen. Het moet dus om het herkennen van een bepaalde groep van vrouwen gaan. Maar welke? Volgens de klassieke koranexegeten zijn vrije vrouwen in tegenstelling tot slavinnen bedoeld. Dat is echter in de context van de regels over slavinnen, die in de koran te vinden zijn, niet waarschijnlijk. Omdat de aanleiding van het vers het seksueel lastig vallen van moslimse vrouwen was, gaat het zonder twijfel daarom dat zij zich herkenbaar moeten maken als een groep van vrouwen die niet benaderd wensen te worden of vrouwen die geen seksuele avonturen zoeken. Wij kunnen deze groep van vrouwen 'kuis', 'zedig' of 'beschaamd' noemen, termen, die in deze tijd buiten gebruik dreigen te raken. Door het bedekken van het hoofd buiten het huis onderscheidt deze groep vrouwen zich van andere vrouwen, die niet dezelfde zedelijkheidsopvattingen hebben. In de tijd van Mu'ammad waren dat de heidense vrouwen van Medina. In het koranvers 33: 59 is niet aangegeven hoe veel van het hoofd bedekt moet worden, slechts het bovenhoofd of ook delen van het gezicht. Deze vraag is ook niet belangrijk want volgens de koran gaat het bij het bedek-

ken van het hoofd slechts om een herkenningsteken, niet om het onzichtbaar maken van de vrouw. Wij kunnen dus concluderen dat de koran aan moslimse vrouwen het bedekken van het hoofd buitenshuis voorschrijft en dat als kenmerk van kuisheid, zedelijkheid of schaamte ziet waardoor zich de moslimse vrouwen van andere vrouwen onderscheiden. Er wordt van uitgegaan dat deze gedragscode de moslimse vrouwen een zekere bescherming biedt tegen de benadering door niet-moslimse mannen.⁴

Deze verordening is onderdeel van een hele reeks van normen en waarden die in de koran vastgelegd zijn om de relaties tussen de seksen te regelen. De koran bevat een heel programma waarmee de islam zich op het gebied van de seksuele moraal van het heidendom onderscheidt. Andere gedragswijzen die bij dit programma van kuisheid en zedelijkheid horen zijn bijvoorbeeld de volgende:

Mannen en vrouwen moeten verboden geslachtsgemeenschap vermijden. Als zij elkaar ontmoeten mogen zij niet met blikken of woorden flirten, dus geen signalen uitzenden die tot verboden geslachtsgemeenschap zouden kunnen leiden. Vrouwen moeten door zedige kleding voorkomen dat vreemde mannen verleid worden. Tot een zedige kleding van een vrouw behoort *binnenshuis* het dragen van een schouderdoek (*khimâr*) die de halsuitsnijding van haar kleed bedekt. Hier laat ik het bij. Er zijn nog meer geboden in de koran aanwezig die hetzelfde doel hebben.

Ik zei al dat de seksuele ethiek van de koran zich nadrukkelijk onderscheidt van het heidendom. Zij kan dus niet uit het heidendom afkomstig zijn. Waar komt ze vandaan? De koran zelf geeft daarover uitsluitel. Hij noemt twee historische voorbeelden van kuisheid, een man en een vrouw. Allebei zijn bekend uit de Bijbel: Jozef (Yûsuf) die door zijn broers als slaaf naar Egypte verkocht werd en in het huis van Potifar, een hoveling van de farao, terecht kwam waar Potifars vrouw Jozef wilde verleiden maar daar niet in slaagde. De vrouw die in de koran als voorbeeld van kuisheid wordt aangehaald is Maria (Maryam), de moeder van Jezus. Zij is beschreven als een vrouw die zedelijk leefde en geen geslachtsgemeenschap had voordat ze door het woord van God in verwachting raakte van Jezus. Volgens de koran continueert dus de islam de zedelijkheidsopvatting van het jodendom en het christendom.

In de hebreeuwse Bijbel en in het Nieuwe Testament zijn inderdaad vergelijkbare zedelijkheidsopvattingen aanwezig. Overspel en ontucht zijn verboden. Dat is zo algemeen bekend dat ik daar niet dieper op hoef in te

4 Zie Motzki, 'Das Kopftuch', 180 e.v. (zie noot 3).

gaan. Slechts enkele opmerkingen over de hoofddoek zijn op hun plaats. Het is een alom heersende opvatting dat joodse vrouwen al in de voorchristelijke tijd het hoofd buiten het huis bedekten. Dat is echter een mythe. Daar zijn geen bewijzen voor. Joden en christenen namen deze gewoonte waarschijnlijk pas van de Romeinen over en verbonden ze met hun eigen ideeën van zedelijkheid. Gebaseerd op de opvattingen van de apostel Paulus voegden christelijke theologen aan het dragen van de hoofddoek als toonbeeld van zedelijkheid nog enkele betekenissen toe, zoals maagdelijkheid, deemoed, minderwaardigheid, ondergeschiktheid en schuld (d.w.z. verantwoordelijkheid voor de erfzonde). Deze symboliek vond uitdrukking in de vroege afbeeldingen van de moeder Gods Maria, een schildertraditie die in de oosterse kerken tot vandaag levend gebleven is. Ook de hoofddoek van de christelijke nonnen heeft zijn historische wortel in deze gewoontes en de denkbeelden van het vroege christendom.

Conclusie

De koran is voor moslims de meest gezaghebbende bron voor hun identiteit. Er zijn moslims die van het klassiek islamitisch recht of van de *hadith* afstand doen, maar er zijn geen moslims die de koran als leidraad afkeuren. De betekenis van de hoofddoek die zich uit de koran laat afleiden is voor moslims dus gezaghebbend.⁵ Met deze betekenis moet men bij een onpartijdige beoordeling van de symboliek van de hoofddoek rekening houden.

Is de koranische betekenis van de islamitische hoofddoek, die – zoals aangetoond – in de joods-christelijke religieuze en maatschappelijke traditie wortelt, strijdig met de Duitse grondwet of met de algemene rechten van de mens? Ondernemen vrouwen door het religieus gemotiveerd dragen van een hoofddoek de waardigheid van de mens, de gelijkheid en vrijheid van de mensen en het liberaal-democratische staatsbestel zoals de onderwijswet van Baden-Württemberg veronderstelt? Het antwoord is neen.

5 Dat wil niet zeggen dat alle moslims uit de historisch-kritische interpretatie van de betreffende koranverzen die in dit artikel voorgesteld is dezelfde conclusies moeten trekken. Er zijn moslims die aan de opvattingen van de traditionele exegese en aan de regels van de wetgeleerden vasthouden en ervan overtuigd zijn dat deze opvattingen uit de koranverzen correct zijn afgeleid. Maar ook de traditioneel denkende moslims kunnen zich in de hier geopperde opvatting vinden, dat de koran het dragen van de hoofddoek voorschrijft als een teken van kuisheid en schaamte en als een middel om deze te beschermen. Voor een historisch overzicht over de meningsverschillen zie Motzki, 'Das Kopftuch', 190-200 (zie noot 3).

Hoe komt de wetgever van Baden-Württemberg tot zo'n verkeerde opvatting? De wetswijziging die moslimse leraressen het dragen van de hoofddoek verbiedt is blijkbaar op onjuiste en eenzijdige veronderstellingen over de hoofddoek en op stereotypen over 'de islam' gebaseerd. Als de wetswijziging aan een moslimse lerares het dragen van de hoofddoek verbiedt, aan een christelijke non daarentegen toestaat, zoals de wetstekst dat suggereert, dan is de wet in strijd met de Duitse Grondwet die vaststelt: 'Niemand mag vanwege zijn geloof, zijn religieuze of politieke opvattingen achtergesteld of bevoorrecht worden.' 'De vrijheid van het geloof, het geweten en de vrijheid van de religieuze en levensbeschouwelijke belijdenis zijn onaantastbaar. De onbelemmerde uitoefening van de godsdienst is gegarandeerd' (artikel 3, lid 3 en artikel 4, lid 1 en 2). Deze grondrechten zijn ook genoemd in de Universele Verklaring van de Mensenrechten artikel 2, 7, 18, 19 en 21 (lid 2).⁶

6 Het Bundesverwaltungsgericht heeft inmiddels het oordeel geveld dat de schoolwet van de deelstaat Baden-Württemberg niet in strijd is met de Duitse Grondwet. Het gerecht is van mening dat de wet van Baden-Württemberg de christelijke godsdiensten niet bevoorrecht ook al staat daarin dat 'het vertonen van christelijke en tot het avondland behorende opleidings- en beschavingswaarden of tradities' niet het religieuze neutraliteitsgebod tegensprekt waarop het verbod van de moslimse hoofddoek is gebaseerd. Pressemitteilung des Bundesverwaltungsgericht Leipzig Nr. 38/2004: BVerwG 2 C 45.03 van 24 juni 2004. Het oordeel zelf was mij niet toegankelijk. Hoe het gerecht zijn uitspraak beredeneerd heeft blijft dus een raadsel. De onzekerheid of de schoolinspectie de hoofddoek van een moslima kan verbieden, de kleding van een non echter kan toelaten lijkt daarmee niet uit de wereld geholpen want volgens de schoolwet kan de schoolinspectie de beslissing van haar inschatting laten afhangen of de betreffende kleding de schoolvrede zou kunnen storen of niet.